

körleteink népének boldogulása reményében s tudatában áldjuk a mindenhatót, hogy iskolánknak annyi s olyan nagy értékű jóltevőket adott, akiknek szelleme ma is irányít, vezet minket és buzdít iskolánk védelmére s megmentésére.

Áldott legyen jóltevőink emléke és szelleme, hogy a történelem tanítását megértették, szellemét átérezték s öntudatos adakozással, előre látó cselekedettel, izzó, meleg lélekkel kiragadták magukat a muló, vagyoni, önző érdekek légköréből s századokra előre megjelölték nekünk, az utódoknak a követendő irányt a nemesebb, istenibb célok munkálására.

Bizom abban, hogy jóltevőink szelleme áthatja a mai rideg kor légkörét, mind mélyebben bevilágít az emberek lelkébe, mind erősebben megvilágítja az emberek értelmét s ezzel biztosítani tudja intézetünk fennmaradását és fejlődését e sokat szenvedett, árva, székely népünk boldogulására!

Ezzel a hittel, reménnyel, sőt tudattal eltelve ünnepségünket megnyitottnak nyilvánítom.

Sándor János igazgató, a székelykereszturi gimnázium jóltevője.

Felolvasta: **Gálfalvi Samu** főgimnáziumi igazgató.

Az öreg kollégium udvarán nagy élénkség van. Sok kis diák ünnepi ruhában. Egyeseknek arcán az öröm s sugarai, mások viszont szorongó érzések közt várják a nagy csengettyű hangját. Hogyis ne, hiszen egy év munkájának eredményét fogják megtudni nemsokára! A kollégium kapuja előtt hosszú sor szekér várja a kis diákokat. A szülők egész tömege vonult fel már a nagy „hall“-terembe, hogy helyet kapjon, mert haj! nagy esemény van készülóban: Sándor János igazgató fog beszámolni egy lefolyt iskolai esztendő eseményeiről, s ellátni az ifjúságot jó tanácsokkal a szünidőre. Ez a nap a városnak s a vidéknek egyformán ünnepnapja. Ime, megjelent a kőri esperes is és körülötte a papság nagy számban. A felügyelő gondnokok még a tanárokkal folytatnak megbeszélést az iskoláról, a nevelés és oktatás ügyéről. De most megszólal a nagy csengettyű. A diá-

kok nagy elevenséggel vonulnak fel és helyezkednek el a „hall“-terem egyik felében, a másik a tanárok és a közönség számára van fenntartva. Középen egy podium a tanári asztallal, ott fogja felolvasni a senior az érdemsort. És ime nyílik az ajtó. Síri csend. Méltóságteljesen vonul be a tanári kar élén a felügyelő gondnokokkal és az igazgatóval. Egyszerre hatalmas „éljen“ rengeti meg a nagy „hall“-terem falait. Ma az évzáró beszéd egyszersmind jubiláris beszéd is lesz, mert az iskola fennálásának 100 éves fordulójához érkezett.

Mennyi veriték, mennyi áldozatos munka, mennyi aggodó küzdelem, mennyi bizakodó reménység és végül mily határtalan öröm! Nem veszhet el az az ügy, amely mellett egy népnek szíve és lelke van! Ennek az iskolának az ügye egész küzdelmes multjában egy szent hevületnek köszönhette diadalát. Voltak apostolai, s mindenek fölött vele és mellette volt a nép, a székelynép, amely építette, fejlesztette és megtartotta. Ma, amikor a sors újra ellene fordult, amikor ismét léte, vagy nem-léte vált kérdéssé, ma újra csak a nép harsogja: *Nem hagyjuk az iskolát!* S kinek mint adák az istenek: egyik pénzzel, a másik terménnyel siet menteni. Gabonával megrakott szekerek, tüzfától roskadó fuvarok hordják már az oltárra az áldozatot, ami bizonyára kedves lesz Isten előtt.

Talán soha alkalmasabb nem volt a pillanat a hálaünnep-tartartásra mint ma, s nem volt méltóbb az ünneplésre nálad, *iskolánk nemes lelkű, fennkölt szellemű apostola: Sándor János!* A te szerénységed¹ bizonyára tiltakozik az ünnepeletés ellen. De hiszen nem is neked, hanem nekünk, a ma csüggedő fiainak van szükségünk erre. A régi germánok nagy megpróbáltatások idején őseik sirjához zarándokoltak, azok szellemét idézték, tőlük kértek segítséget. Lám, ilyen megpróbáltatás idejét éljük át mi is. Te tanítottál rá, hogy ilyenkor a multat kell idéznünk, annak tanulásaiból kell erőt merítenünk. Oh, jer ma közénk a te rendületlen hittel, csüggedést nem ismerő kitartásoddal, megalkuvást

¹ Sándor János: A Székelykeresztúri Unitárium Gymnasium építtetésének történelmi rajza, tekintettel a jóltevőkre. Keresztény Magvető VIII. köt. 334 l.

nem tűrő, küzdő erőddel, s az iskola jövőjébe vetett biztos reményeddel!

M. T. közönség! Sándor János életét és munkálkodását tanulmányozva azt látjuk, hogy ez intézetünk életével annyira szoros kapcsolatban áll, annyira karöltve halad, hogy ama három és fél évtizeden át, amig mint tanár és igazgató dolgozott az iskola haladásáért, s egyidőben valósággal harcolt annak fennmaradásáért, egyiket a másiktól szétválasztani nem lehet, de nem is szabad. Ő mintegy örökség-képen kapta ezt a nehéz, de szép feladatot: *az intézetért való veritékes munkát és küzdelmet*, melyet oly herosi lélekkel vitt diadalra. Ő maga mondja Marosi Gergely igazgató sírjánál: „Intézetünk ügyét sokszor kötötted lelkemre a közelebbi években“.² És mily önzetlenül harcolt tisztán a szent ügyért, melyet az egyház és a székely nép szempontjából egyik legfontosabb kérdésnek tekintett! „Pénzért, rangért érdemjeléért küzdeni, köznapi lelkek sajátja“, mondja ugyanazon beszédben.³ És ő valóban azon kevesek közül való, akiket nagy és nemes tettekre nem a kitüntetés reménye lelkesít, akik „az élet végcélját nem a sírban látják határozódni, hanem az emberiség jóllétéért teendő munkában“. Ő ilyen célkitűzés mellett dolgozott, küzdött. Valóban kiváltságos lélek, nemes egyéniség, méltó mindnyájunk hálájára és elismerésére!

Gyermekkor, tanuló évei.

Sándor János⁴ 1841 december 26-án, karácsony másodnapján született Homoródalmáson. (Udvarhely m.). Születésének ma-holnap 90-ik évfordulójához érünk. Egyszerű székely szülők gyermeke. Az akkori időket jellemző vallásos buzgóságban nő fel. Sokáig egyedüli gyermeke szüleinek, mert Mihály nevű öccse 17 évvel született utána. Az elemi iskolát szülő falójában végezte, s bár kiváló szellemi képességgel bír, egyedüli gyermek lévén, szülei nem gondolnak a

² S. J.: Beszéd Marosi Gergely sírjánál. K. Mv. IX. 328 l.

³ U. o. IX. 326 l.

⁴ Életrajzi adatai találhatóak: A székelykeresztúri unitárius gimnázium történelme 136—138 l. Szentmártoni Kálmán: Sándor János. K. Mv. XLVI. 151—146 l.

továbbtaníttatásra. Az elemi iskola után egy évig otthon is marad a gazdaságban, de 1857 tavaszán, amint maga írja, szinte szülői akarata ellenére a székelykeresztúri gimnáziumba lépett, de csak ősszel íródott be a gimnázium első osztályába. A gimnázium akkor öt osztályos volt. Sándor János az osztályozó könyv tanúsága szerint mindvégig eminenss. 1862-ben végezvén az V. osztályt, Kolozsvárra megy továbbtanulni. Itt 1865 június 28-án érettségi vizsgát tesz. Aztán beiratkozik a teológiára s 1865—1866—7. iskolai években teológiai hallgató. Ez idő alatt a kollégiumnál éneket tanít és segéd-kantor. A teológiát nem fejezte be, mert 1867 szeptember 3-án kinevezték a kereszturi gimnáziumhoz köztanítónak. Ebben a minőségben működik 1870 szeptember 1-ig. Mint köztanító tanított a gimnáziumi osztályokban is számtant, ásvány-, növénytant, görög és római régiséget, magyar nyelvet, földrajtot.

Ennek megértéséhez tudnunk kell, hogy az 1844—5. iskolai évig az igazgató tanár mellé felsőbb osztályú tanulók voltak kirendelve az alsó osztályosok oktatására, 1845—6. iskolai évtől 1886—7-ig köztanítók és seniorok. Sándor János is az akkori gyakorlat szerint előbb köztanító volt. Abban az időben Magyarországon még nem volt tanárképző intézet, s a tanárságra kiszemelt ifjak, tanárjelöltek, a teológiáról kikerült köztanítók voltak, akik aztán eleinte pátrónusok költségén, később egyházi segítséggel külföldi egyetemekre mentek magukat képezni. Volt eset arra is, hogy egyetemi tanulmány nélkül nyert tanári kinevezést ilyen köztanító.

Sándor János nem volt hivatalosan kiszemelve a külföldi tanulmányra, de ő érezvén magában az elhivatást, saját elhatározásából jelentkezett akadémitanak és egyházi segítyt kért. Először nem kapta meg, ezért lemondott a köztanítóságról és a gróf Haller családnál nevelői állást vállalt 1870-ben.⁵ 1871-ben újra folyamodott és most fél segítyt, 500 forintot kért és kapott az egyházi főtanácstól, s a szükséges összeg másik felét magából fedezte.⁶ Ezen év őszén a zürichi egyetemre, 1872 tavaszán pedig a müncheni egyetemre

⁵ Szentmártoni K.: Sándor János. K. Mv. XLVI. 153 l.

⁶ S. J.: Székelykeresztúri gimnázium történelme 137 l.

iratkozott be, a természettudományokat, mennyiségtant, és neveléstant tanulmányozván. Ő volt az utolsó ilyen akadémista, mert utána az egyház senkit sem küldött külföldre, hogy tanárrá képezze, miután 1872 őszén megnyílt a budapesti és kolozsvári tanárképző intézet.

Tanársága.

1872 szeptember 1-én az egyházi főtanács a székelykeresztúri középtanodához rendes tanárnak választotta meg, s ezen időponttól fogva életét ennek az iskolának szentelte. Hogy milyen szeretettel csüngött az iskolán, arra nézve jellemzők ezen sorai: „A munkálkodást, az intézet iránti érdeklődést szemlélve, részemről csak hálával eltelve s tisztelettel tudok tőlük, a szereplőktől megválni, s hogy mégis velők lehessenek, az intézethez fordulok és *annak életéhez kötöm az én életemet. Engemet ő szült újra a szellemi élet világoosságára*“.⁷ Valóban tanársága kezdete óta szorosban egybekapcsolódott a két élet: *az iskola és az ő élete*. Pedig kezdő tanársága idején nem volt valami rózsás anyagi helyzete, mert az 1873 június 28-án tartott igazgatósági gyűlésen azt határozzák, miszerint „egy feliratban kéressék meg az E. K. Tanács, hogy a Sándor János aa. részére utalványozott 63 frt. szállásbért legalább 200 frtra emelje fel, ezzel aztán tisztességes szállást lehet fogadni“.⁸ Hát ime, ez volt a sorsa akkor is a felekezeti, s főként az unitárius felekezeti tanárnak! Szakadatlanul hozni az áldozatot, s nem várni elismerést, méltánylást senkitől. Amint Sándor János írja: „Cimeresek (t. i. cimmal bírók) lehetnek az emberek, de ha nincs meg a kellő erély, kitartás, ha nem a közügy szeretete, egyházunk java, előmenetele, hanem csak a pályázati hirdetések érdeklik főképen, úgy szólva sajnálja magát s szolgálatait az általunk adható fizetéshez méri, itt a közügy a privát érdek határáig virágozik, de tovább csak tengő“.⁹

1872-ben a gimnáziumnak Sándor Jánossal együtt 3 tanára

⁷ S. J.: Visszatekintés a gimnázium történetére egyszersmind száz éves fordulói záróbeszéd. K. Mv. XXIX. 213 l.

⁸ L. 1872—3. évi igazgatósági gyűlések 94. pontja.

⁹ Sándor János: „A székelykeresztúri középtanoda továbbfejlesztésének kérdése.“ K. Mv. XV. 58 l.

volt: Marosi Gergely igazgató, László József és Sándor János. Ezek közül kettő Marosi és László természetben élveztek lakást, míg Sándor János bérházban lakott, de amint látók, lakbéréből tanárhoz méltó lakást nem fogadhatott, s fizetéséből sem igen telhetett a pótlásra, mert az 1873 április 23-án tartott igazgatósági gyűlésen 78. p. alatt elhatározták, hogy „a tanári lakok kimeszeltetésére évenként egyszer adni szokott 5—5 frt. ez évre is Marosi Gergely, László József és Sándor János afiai részére az oskolai pénztárból utalványoztatik. Ez az 5 frt. harmadik tanár Sándor János aa. részére azért utalványoztatott, mert az általa kibérelt ház meszelése is őt terheli.“

Ha fizetés nem is volt sok, de annál több a munka, a teendő. Az igazgatóságra vonatkozó szervezeti javaslat készítésére mindjárt tanársága kezdetén megbizást kap, amit 1873 február 14-én be is terjeszt. Ennek a lényege az, hogy az iskola ügye iránt, nagyobb érdeklődés ébrentartása céljából az igazgatóságban ne csak az iskola kötelékében lévők foglaljanak helyet, hanem kőri esperes, jegyző, sőt az iskola körletébe tartozó más egyházkörök vezetői is. A legújabb időben is ugyanilyen tendenciával bővítettet ki az előljáróság.

Már 1872 szeptember 19-én megválasztja az igazgatósági gyűlés könyvtárnoknak.¹⁰ Ezen minőségben megbecsülhetetlen munkát végzett. A könyvtár alapját az iskola jóakaró barátai, többnyire hitrokonok vetették meg adományaikkal. Sándor János az 1872—73. iskolai év végén jelentést tett a könyvtár állapotáról.¹¹ Ebből a jelentésből kitűnik, hogy a a könyvtár gyarapítására semmi állandó alap nem állott rendelkezésre, csak a gimnáziumba lépett új tanulók által fizetni szokott beíratási díj fordítatott könyvek szerzésére. Ez évenként kb. 10—12 frt. A könyvtár szép gyűjteményét nem is ennek lehet köszönni, hanem inkább egyes jóltevők áldozatkészségének. Sándor János a jelentésben panaszko-

¹⁰ Ezen tisztelet 5 éven át, 1877-ig ingyen viselte, s ezen évben némi díjazásul átadják neki a gimnázium kertjének harmadát egy évre. 1877 Jk. 79. p.

¹¹ A gimnázium könyvtárának története részletesen le van írva Sándor János: A székelykeresztúri unitárius gimnázium történelme 254—281 l.

dott, hogy a köyvtárhelyiség nedves, nem megfelelő. A könyveket félti a tönkremenéstől, jobb, megfelelőbb helyiséget kér. A könyveket megtisztogatja, lajstromozza és számba veszi. Ugyszólván megmenti a pusztulástól. Talál latin nyelven írott művet 579-et 680 kötetben; francia nyelven írott művet 45-öt 67 kötetben, angol nyelven 20 mű volt 37 kötetben, magyar nyelven 502 művet, 852 kötet. Vas Pál adományaként feljegyezz 155 művet 238 kötet, duplumként 100 művet 166 kötetben. Összesen 1758 mű, 2705 kötetben. Ugyancsak a könyvtárban voltak elhelyezve a természettani, természetrajzi, földrajzi és mértani taneszközök összesen 69 drb. A könyvtári tisztet 1888-ig 16 éven keresztül viselte. Ekkor a könyvtár állománya 12,509 drb., tehát közel 10 ezer darabbal gyarapodott az ő könyvtárnoksága idején.

Sándor János és Gombos Sámuel bizatnak meg a taneszközökről és a tanári lakokról leendő leltár készítésével is. Ezt is jórészt Sándor János készíti el.

1872 december 13-án tartott igazgatósági gyűlésen elnök indítványozza, hogy az iskolai törvények kidolgozásával az igazgatóság bizzon meg valakit. Ezt a feladatot is Sándor Jánosra bizzák.

Mindezekből az tűnik ki, hogy Sándor János az igazgatóságnak olyan tagja, akire minden fontosabb feladatot rábizznak, de akire bizni is lehet, mert valamennyinek zugolódás nélkül és derekasan meg is felel. Már pályája kezdetén meglátszik benne a jövő embere.

Az Egyházi Főtanács 1862-ben határozta el a hálaünnepélyek tartását. Az első ilyen ünnepélyt intézetünk 1863 május 13-án tartotta, az iskola feldiszített udvarán, melyen Mihály János életíratát Sándor Mózes r. tanár olvasta fel. A 2-ik hálaünnepély 1868 május 19-én volt ugyancsak a gimnázium udvarán. Ezen Sándor János mint köztanító olvasta fel Szabó Samu első igazgató életíratát. Az 1873-ban esedékes hálaünnepélyre ismét Sándor Jánost bizzák meg az emlékbeszéd tartásával; mégpedig úgy, hogy az ne csak egy jóltevőre vonatkozzék, hanem egész ciklust felöleljen.¹² A hálaünnepélyt 1873 május 21-én tartoták meg, s a beszédnek,

¹² Összesen 5 ilyen hálaünnepélyen szerepelt 1888-ig L. K. Mv. XXIII. Kt. 271 l.

melyet Sándor János tartott, a címe: „A székelykeresztúri unitárium gimnázium építtetésének történelmi rajza, tekintettel a jóltevőkre“.¹³ Ezen tanulmány mutatja, hogy Sándor János lelkét milyen erővel kapja meg az a fölemelően szép áldozatkészség, amellyel a székelység s a székelyföldi izmos unitáriusság az iskolát létre hozza, felépíti. Meggyőződéssel hirdeti, hogy az „unitarizmus fájának gyökérszálai Erdélyben e gimnáziumban fogják a legtermékenyebb és legtáplálóbb földet találni, ahonnan vallásunk éltető elemeit szította és színi fogja nagyobb részben. Ez eszme, úgymond; belénk élte magát, sőt meggyőződéssé vált bennünk“.¹⁴ Majd a régi jóltevőket sorolván fel önérzettel jelenti ki, hogy „őseinknek méltó utódai valánk és vagyunk“. Céloz arra a búzgóságra, amely az iskola továbbépítése körül a 60-as években megnyílvánult. Szentnek és magasztosnak tartja az iskolát, mert a nép keze emelte. Nem fejedelmi kegy, nem királyi adomány hozta létre, valódi kultúrszükséglet teremtette meg s éppen azért hisz annak missziói hivatásában.¹⁵ Végül felteszi a kérdést, hogy vajjon melyik jóltevő jött segítségül a legválságosabb pillanatban, s találóan azt feleli, hogy mindenik a legégetőbb körülmények között hozta áldozatát, mert a szegénység mindig nyomunkban volt. S mintha felénk kiáltaná a kétségbeesett megálljt: „A szegénységgel nem szabad mentegetőznünk, kezünk között szégyen lenne megsemmisülni birtokunknak. (t. i. iskolánknak)“.¹⁶

Mint tanár a pontosság és lelkiismeretesség mintaképe. Magyarázatai érthetők, világosak. A mennyiségtannak a tanára, az igazságot hirdeti cicoma nélkül, egyszerű formában. A frázisokat nem szereti, azok üres buborékok, melyeket egy kis szellő is szétpattant. Ha van is színük, de erőtlennék. Tanítványai a szigorú, de a jó apának járó tisztelettel veszik körül. Egyike azon ritka tanároknak, akiknek egyénisége rányomja bélyegét a tanuló lelkére. Nemesak tanít, nevel is. A figyelmetlen tanulót egyetlen tekintettel képes megfegyelmezni. Mint Zeus a világot, ő is a szemé-

¹³ Megjelent a K. Mv. VIII. Kötet 334—345 l.

¹⁴ L. K. Mv. VIII. köt. 340 l. 343 l.

¹⁵ L. l. m. 344—345 l.

¹⁶ U. o. 345 l.

vel képes kormányozni a tanulók seregét. Jaj annak, akit magázni talál, mert az elvesztette az apai szeretetet, megbecsülést. Az volt nevelési elve, hogy a jó példa többet ér száz erkölcsi prédikációnál. Ma is megdönthetetlen igazság a neveléstudományban. Egy Cató Censorius komolyságával harsojja tanítványai felé a világ hibáit és hüneit s könnyei fátyolán át mutatja be azokat az erényeket, amelyeknek útján boldogságot nyerhetnek.

Amint láttuk, Sándor János nem tartozott a diplomás tanárok¹⁷ közé, őt az élet s az elhivatás érzete nevelte, de annyi életbölcességet, olyan széleskörű ismeretet szerzett lankadatlan önképzés útján, hogy sok diplomás tanár pírulva állhatot félre előle. Tanítványai örökké hálával és tisztelettel gondolhatnak reá, a mesterre, akitől alapos tudást és igaz emberséget kaptak és sajátíthattak el minden időben.

Sándor János igazgató.

A főtanács 1877-ben 30 sz. a. igazgatónak választja. Ő a gimnázium 6-ik igazgatója, nála hosszabb ideig csak Koronka József állott az intézet élén.¹⁸ Példányképe elődjei közül Marosi Gergely volt, akitől valódi horatiusi keserűséggel, de az igaz szeretet és nagyrabecsülés érzésével vesz búcsút 1874 október 5-én tartott síri beszédében.¹⁹ Marosi igazgató-tanár munkálkodását ezen szavakkal értékeli: „Tettei beszélnek róla s emléke fenn fog állani, míg áll a székelykeresztúri unitárius középtanoda. Kell-e ennél szebb emlék?”²⁰ Akár saját magáról írta volna! Amikor az igazgatást átvette, az intézet igazgatójával együtt 4 rendes és egy segédtanára volt az iskolának. Az építés hosszas és küzdelmes munkája be volt már fejezve. Az utolsó nagy segítséget ifj. Fretwell János ágitációs munkája folytán angol

¹⁷ 1888-ban a Közokt. Miniszt. 8552 sz. a. felmentette a tanári vizsgától, s elismerte a mennyiség- és természettan r. tanárának.

¹⁸ 1813—1863. tehát 50 évig volt igazgató.

¹⁹ Sándor János: Beszéd Marosi Gergely sírjánál. K. Mv. IX. 325—330 l.

²⁰ Sándor János: Beszéd Marosi Gergely sírjánál. K. Mv. IX. 327 l.

és amerikai hittestvéreink nyújtották.²¹ Az épület, valamint a berendezés az akkori viszonyok szerint megfelelő volt. Az építés gondja tehát, amely különösen az igazgatónak évtizedeken át igénybe vette minden erejét és idejét, egyelőre megszűnt, de nem szűnt meg a belső állapot rendezésének, javításának gondja. Már 1877-ben november 1-én, az ő elnöklete alatt tartott igazgatósági gyűlésen felvetődött a továbbfejlesztés kérdése az E. K. T. azon intézkedésével kapcsolatban, hogy keresztúri iskolánkban a III. gimnáziumi osztály növendékeire fennálló azon szokást, hogy azok egyenruhás diákok legyenek s mint ilyenek ne álljanak magántanítók felügyelete alatt, eltörölte. Az igazgatóság elhatározta, hogy felhívja E. K. Tanács figyelmét arra, miszerint amilyen mértékben szaporodik a magántanulók száma ezen intézkedés folytán, abban a mértékben apad a magántanítók száma; de nemcsak tanítók, hanem még légátusok tekintetében is szükség fog mutatkozni és ennek alapján kéri a Tanácsot, tegyen lépéseket a VI gimnáziumi osztály felállítására.²² A VI. oszt. felállítása mellett felhozott indokok mai szemüvegen tekintve lényegteleneknek mondhatók, de mint látni fogjuk, más körülmények tették később szükségessé ennek a kérdésnek megoldását.

Igazgatói működését az intézet szellemi ügyeinek emelését célzó intézkedéssel kezdette. Szervezte a tanügyi értekezleteket, mert érezte, hogy egyik legfontosabb kérdés a szellemi haladás. Az u. n. módszeres értekezletek tartását a közokt. miniszter a középtanodákra nézve már 1874-ben elrendelte volt, melyeken a tananyag-beosztást és helyes módszeres kezelését kellett volna megbeszélni. Ugyilátszik, keresztúri iskolánknál az erőket akkor még más irányú teendők foglalták le, s így csak 1877-ben kerülhetett sor rá. Ez év november 17-én tartották a keresztúri gimnázium tanárai első ilyen értekezletüket, amelyen Sándor János igazgató, mint elnök, tartalmas megnyitóban ismertette a tanügyi értekezletek célját, s ezt a kérdést intézi tanáraihoz: „Akarunk-e haladni, derekasan tanulni, magunkat tovább mi-

²¹ 200 font sterlinggel járultak hozzá az épület felépítéséhez. Ez összeg mai értékben kb. 160.000 lej.

²² L. 1877. évi igazgatósági jkv. 26. p.

velni, hogy a nevelés jó ügyéért való harcban magunk pozícióját megvédehessük?“ Ime, Sándor János felismeri a hiányokat egyfelől az akkori tanítási rendszerben, másfelől a tanárok készségében, s ilyen összejövetelekkel igyekszik azokon segíteni.²³ Ezen az első értekezleten kimondják a leckeórákban való látogatás (hospitálás) szükségét. Elvben elhatározzák az osztálykönyvek bevezetését, s hogy a kolozsvári tanügyi bizottságnak a tankönyvekről idejében tájékoztatást nyújtsanak, kimondják, hogy minden tanügyi értekezleten tankönyvismertetést is tartanak, s csakugyan tartottak is, és több üdvös indítvány vetődött fel, mint például az elemi osztályok tantervének kidolgozása, téli vizsga eltörlése, az alkotmánytan tantervbe való felvételének gondolata, hanyag tanulók megintése, mintatanítások tartása magántanítók számára stb. Sajnos, ezek az értekezletek rövid életűek voltak, mert csak három iskolai éven keresztül van róluk jegyzőkönyv, az 1880—81. iskolai évben egyetlen tanügyi értekezletnek van nyoma s arról is csak egy csonka jegyzőkönyv szól. Az abbahagyást elkedvetlenezés okozta. Erről tanuskodik az 1879 november 27-én tartott értekezlet jegyzőkönyvének 1. pontja, ahol ez olvasható: „tekintetbe véve, hogy az értekezlet határozatai és indítványai a központi nevelésügyi bizottságnál agyonhallgattatnak s figyelembe sem vétnek,“ az értekezlet elfogadja elnök indítványát, melyszerint az eddigi tanügyi értekezletek helyett minden időszakban csak egy intőkonferenciát tartsanak.

Amint ismeretes, a protestáns középiskolákban divott, s most is több helyen szokásban van a magántanítói rendszer (praeceptorság), ami egy időben kötelező volt az alsó osztályú tanulókra. Egészen 1881-ig a kereszteri gimnáziummal kapcsolatban 3 elemi osztály is volt, amelyeket teológus köztanítók és seniorok vezettek, s ezek rendszerint a gimnáziumi osztályokban is tanítottak, így pótolták a hiányzó tanárokat. Hogy az alsó osztályú tanulókkal (elemi és I—II. gimn. osztály) megfelelő eredményt lehessen elérni a tanításban, kötelezővé volt téve, hogy a felső osztálybeli tógás diákok csekély díjazásért megántanítást u. n. praeceptorsá-

²³ I. A székelykereszteri unitárius középtanodában tartott tanügyi értekezletek az 1877—78-ik isk. évben kezdve.

got vállaljanak, sőt a szegényebbeket ingyen is kötelesek voltak tanítani.

1881-ben a három elemi osztály helyett u. n. előkészítő osztályt szerveztek,²⁴ amely eleinte átmenetileg a) és b) csoportra oszlott. Az előbbiekből a tanulók a gimnázium I. osztályába léphettek fel, az utóbbiban pedig még egy évig az elemi ismereteket tanulták. Később a két csoport egy osztállyá olvadt össze, mely megfelelt az elemi iskola IV. osztályának. Amikor a gimnáziumi III. osztályuak megszűntek tógás diákok lenni, ezek priváttanítását köztanítókra vagy tanárookra bízta. Ez a magántanítási rendszer igen fontosnak látszott akkor, amidőn az iskola fedezet hiányában nem tudott megfelelő számú tanári tanszéket szervezni, úgyszólván tanárpótlónak mondható.

Marosi Gergely igazgató halála után László József ideiglenes igazgatóvá történt kinevezésében hivatkozás van arra, hogy a főtanács a köz- és magánoktatás ügyének vezetését Sándor János tanárra bizza.²⁵ Ő behatóbban tanulmányozta a magántanítás kérdését, erről alkotott véleményét részletesen kifejti és közre is adja.²⁶ Arra a konkluzióra jut, többek véleményét osztván,²⁷ hogy erről a növendékekre több kár hárulhat mint haszon s mégis abban az időben megtartandónak véli két okból: 1. mert a benntanulás intézménye mellett jó, ha a kis gyermek felügyelet alatt áll, 2. a hiányos tanrendszer és kevés tanerő mellett nagyon is elfér egy jól vezetett magántanítói rendszer.²⁸ Azonban minden mellétként nélkül csak arra alkalmas tanítóra szabad tanítványt bízni és pedig csak egy osztálybelieket. Olyan tanítvány mellé, aki önerején is tud haladni, nem rendelhető magántanító, mert a főcél az, hogy az ifjú idejekorán saját erején önállóan tudjon gondolkodni. A magántanítás rendszere az általa kifejtett elvek szerint reformálva fennállott, s bizonyos mértékig ma is meg van intézetünkben.

²⁴ Az 1899—900-ik év elején megszüntették az előkészítő osztályt is.

²⁵ L. 1875 ig. jkv. 54. p.

²⁶ „Miként kellene a középtanodai magánoktatást szabályozni, hogy az eddiginél jobb és kedvezőbb eredményt mutathassunk fel.“ K. Mv. XI. 126—128 l.

²⁷ Brassai, Révész Imre, Molnár Károly.

²⁸ L. Idézett értekezés K. Mv. XI. 127 l.

Sándor János igazgatónak más irányban is voltak egészséges és modern gondolkozásra valló meglátásai. A régi iskolának egyik elavult intézménye volt az esküdtszék, mely tanulókból választás útján összeállítva, tanulók hibái és vétségei fölött ítélkezett, sokszor brutálisan torolván meg kisebb csinytevéseket. Sándor János igazgató az 1879 szeptember 11-én tartott igazgatósági gyűlésen már felhívja az igazgatóságot arra, hogy miután az esküdtszék nem felel meg rendeltetésének, vagy egészen törölje el, vagy több tekintetben változtasson rajta. Az igazgató felhívásának eredménye az lett, hogy: 1. az esküdtszék tagjait azután az igazgató nevezte ki, 2. a templom, préces- és leckemulasztások feletti határozatot az esküdtszék hatsásköréből kivették. 1883-ban az igazgatóság ideiglenesen megszünteti az esküdtszéket az „ifjak éretlensége“ miatt s az e fórum elé tartozó ügyek elintézését a köztanítókra bizza. Végre az 1891—92. isk. évben teljesen megszűnt az esküdtszék, s ezzel az ifjúság nagy része az igazság nevében elkövetett sok igazságtalanságtól szabadult meg. Tagadhatatlan, hogy a hiba vagy vétség minősítésében gyakran egészen kis diákok meglepő ügyességet és helyes judiciumot mutatnak, de az elintézéshez, a büntetések kiszabásához nem elég érettek és elfogulatlanok. Sok helyen kísérletezett a modern pedagógia is ilyen esküdtszék-félével, de csak bizonyos mértékig megnyugtató eredménnyel.

Az iskola szellemi emeléséhez tartozik az ifjúság önművelésének helyes irányítása is. Az önművelés célját a protestáns iskolákban a legrégebb időktől fogva az önképzőkörök szolgálták leghathatósabban. A mi iskolánknál, mint-hogy nem volt főgimnázium, önképzőkör helyett már 1857-ben „Olvasó Társaság“ létesült, melynek célja ugyan az volt, mint az Önképzőköré. Ezen társaság első vezetője, Péterfi Sándor senior, létesítette az ifjúsági könyvtárat, hogy legyen könyv az ifjúság önművelésének szolgálatában. Az olvasó társaság a senior, később valamelyik tanár vezetése alatt működött. Sándor János igazgatósága második évében, rákerülvén a sor, szintén vezette az ifjúsági olvasó egyletet (1878), s meggondolván, hogy az Olvasó Társaság tagjai csak a felsőbb osztályosok (IV—V.), s csak ezek adóznak a

könyvtárért, olyan intézkedést tett, hogy az olvasó egyletnek az I. gimn. osztálytól kezdve minden tanuló köteles tagja lenni s meghatározott összeget fizetni az ifjúsági könyvtár gyarapítására.²⁹ A könyvtárról 1879-ben nyomtatott katalógus készült. Az ifjúsági könyvtár hosszú időn keresztül a nagy közönségnek is évi díjfizetés mellett rendelkezésre állott.

Fontos dolog volt az iskola vagyonának számbavétele, rendbentartása és gyarapítása is. Sándor János még tanár korában megbízást kapott arra, hogy Gombos Sámuel tanárral együtt leltárt készítsen a taneszközökről és tanári lakokról. 1877 november 20-án tartott igazgatósági gyűlésen jelenti, hogy az iskola javait (nemcsak a taneszközöket) leltározta. 1878-ban kezdetét veszi a gimnázium kertjének megművelése és befásítása László József tanár vezetésével. Ugyanezen évben készül az iskolára az internátus épületén ma is meglévő kemény vasazott kapu. A következő évben a lakó szobák és a tantermek számozott pléh táblákkal jelöltek meg.

Az 1880-ik év igazg. jkv. 49. p. szerint a gimnázium elhasadt harangját, melyen ez a felírás volt olvasható: „Isten dicsőségére öntette a nagygalambfalvi filia unitaria eccla 1831. Gottling Dániel által“, igazgató-gyűjtésből újra öntette, s rajta ezen felírás olvasható: „A székelykeresztúri unitárius középtanoda harangja. Öntette Andráschovski Jese Kolozsvárt 1880.“ Az újraöntés és szállítás költsége 36 frt. 27 krt tett ki, a begyűjtött összegből megmaradt pénzen fizikai eszközöket vásároltak. Ez a harang azóta sokszor okozott az ifjúságnak örömet is, meg kellemetlen érzéseket is, de véndiákjaink tehetnek róla tanubizonyoságot, hogy a találkozó alkalmával az „Alma Mater“ fájdalmanak és jóleső érzésének legérthetőbb és legőszintébb hangon Ő adott kifejezést. Megérdemli hát, hogy egy pár szóval róla is megemlékezzünk.

Jakab Elek történetíró, iskolánknak melegszívű barátja, még 1868-ban egy aranykönyvet ajándékozott volt az intézet jóltevőinek nyilvántartására, de azt 1878-ig nem vették

²⁹ L. 1878 szept. 27-i igazg. gyűlés jkv. 22. p.

használatba. Ekkor az igazgatóság megbizza Sándor Jánost,³⁰ mint „*egyedül arra alkalmas embert*“, hogy áldott emlékü jóltevőink neveit az iskola alapításától kezdve abba vezesse be. Sándor János ezen rendkívül fáradtságos munkát el is végezte,³¹ megmentvén az utókor számára az iskolára nézve sok értékes adatot, sőt ezen megbízás elfogadása alkalmával elvállalta a levéltár rendezését is. Már 1880 május 3-án jelenti, hogy a levéltárat 1878 végéig rendezte és iktató könyvbe vezette s van 20 csomag, amely 1026 drb. okmányt foglal magában.³² Mindkét munkát csak akkor tudjuk kellőleg értékelni, ha meggondoljuk, mekkora veszteség érte volna intézetünket az elkallódás, elpusztulás és elfeledés által.

Egészen 1881-ig a keresztúri középtanodában ismeretlen volt az osztályfőnökség. Ezen év szeptember havában szervezi az igazgatóság az osztályfőnökséget, s nem lévén elég tanára az iskolának, egyik osztály vezetését az igazgató kénytelen vállalni.

Tanárok anyagi helyzete.

Amint láttuk a keresztúri középtanodát kis emberek építették veritékes munkával, megtakarított fillérekből, adományokból, s hosszú időn keresztül ezekből is tartották fenn. Elképzelhető, hogy az anyagi helyzet nem lehetett valami fényes. A tanári fizetések, s általában a dotációk szegényesek, szinte siralmasak voltak. Az 1893-ik évi január 25-én tartott igazgatósági gyűlés örömmel veszi tudomásul, hogy az E. Főtanács 51—1892. sz. leírataiban a tanári fizetéseket némileg emelte. Eszerint az igazgató eddigi 52 frt. 50 kr.-hoz még kap 47 frt. 50 krt., összesen 100 frt az igazgatói fizetés, négy rendes tanár fizetése egyenként 110 frttal javult, s így 800 frt. lesz évenként. A Főtanács kimondotta a kórpótlék létesítését is, de egyelőre csak a 20, 25, 30 évet szolgált tanárookra. Így hát a tanárok anyagi helyzete, ha nem is ró-

³⁰ L. igazg. jkv. 24. p. 1878 szept. 27-ről.

³¹ A régi időkre vonatkozó adatok összeszedése és beírása befejeződött, illetve megtörtént 1893 október 10-ig. L. az irattáron lévő „Aranykönyv“-ben.

³² 1880 igazgatósági jkv. 67. p.

zsás, de legalább türehető lett. Jellemző a tanári kar, s általában az intézet akkori anyagi helyzetére az 1893. évi igazgatósági jkv. 75. p. alatt bejegyzett következő adat: „Igazgató aa jelenti, hogy a m.-vásárhelyi „Kereskedelmi és Ipar Kamarának“ kérésére igazgatóságunkhoz gyűjtés végett megküldött jegyzőkönyvét visszaküldte azon megjegyzéssel, hogy mi magunk is kérogetésből élünk, s ennél fogva a fölhi-vásnak nem tehetünk eleget.“

„Az iskola szilárd alapra helyezése életerőssé, munkaké-
pessé tévése volt évtizedek törekvése“.³³ Ebben a törekvés-
ben az intézet igazgatóját és tanárait hathatósan támogatták
az iskolai felügyelő gondnokok, kiknek a munkássága nem
egyszer korszakalkotó.³⁴ Ilyen homoródalmási Mihály János
felügyelőgondnoksága a II-ik építkezés alatt (1805—1842)
és Daniel Gáboré az építés továbbfolytatása idején (1857—
76), s a gimnázium megmentése és továbbfejlesztésének lan-
kadatlan munkálásával. Valóban megérdemli mindakettő,
hogy intézetünk legnagyobb jóltevői között emlegessük. An-
nakidején mindkét név hódított, s biztató szavuk cselek-
vésre és áldozatkészségre indított egyeseket és ekléziákat.
Amint Sándor János írja: „fényesen ragyog e két név az
iskola történetében, s biztatja az utókort“.³⁵ A hála jóleső
érzésével újítjuk fel különösen a nagy Daniel Gábor emlé-
két,³⁶ aki mint az unitáriusok főgondnoka is (1876) meleg
szeretettel kísérte intézetünk életét, s részt vett annak min-
den nevezetesebb mozzanatában, sőt, amíg Udvarhelymegye
főispánja volt, csaknem minden évben meg is látogatta. Ő
tehát közelről ismerte az iskolát, tudta értékelni annak mun-
káját és felismerte annak fontosságát.

A megpróbáltatások évei.

Amde a szegénységet nem lehetett már sokáig takar-
gatni; mert az 1883-ik évi középiskolai törvény az erdélyi

³³ Sándor János: Iskolai évet megnyitó beszéd. Értesítő 1900—1. 4 l.

³⁴ Sándor János: A székelykeresztúri unitárius gimnázium történelme 148 l.

³⁵ Sándor János: Székelykeresztúri középtanoda felekezeti és nemzeti fontossága K. Mv. XXIII. 18 l.

³⁶ Mihály János emlékének az 1925-ben tartott hálaünnepé-
lyen adóztunk.

protestáns gimnáziumokat és más középiskolákat szigorubb ellenőrzés alá rendelte. Az országot 12 tankerületre osztották fel. Az erdélyi részen két kerületet szerveztek: a kolozsvári és a nagyszebenit. A keresztúri gimnázium a nagyszebeni kerületbe osztódott be, melynek élén akkor Elischer József főigazgató állott. A főigazgatók feladata az volt, hogy felügyeljenek az oktatásra, végrehajtsák a miniszter rendeleteit, illetőleg gondoskodjanak a végrehajtásról és jelentést tegyenek tapasztalataikról a miniszternek.³⁷ Bizonyára nem kellett sok rosszindulat, csak a megértésnek egy kis hiánya ahhoz, hogy a keresztúri gimnáziumnál kívánni valót találjon a hivatalos ellenőrzés. Ugylátszik meg is találta, mert már 1885-ben jött az intés a minisztérium részéről.³⁸ Egyelőre eltiltották a másodmagával hálást, de más szükségéken segíteni az intézet csekély jövedelméből lehetetlen volt. Hogy a törvény követelményének eleget tehessen az igazgatóság, az egyh. közpénztárából kért támogatást, vagy pedig államsegély kieszközlését. Sándor János igyekszik meggyőzni az állami ellenőrzést az iskola fontosságáról, missziói hivatásáról, s Elischer főigazgató 1886 november 29-én tett hivatalos látogatása alkalmával már sok javulást, haladást tapasztal. A közokt. miniszter azonban nem ismeri el a keresztúri gimnázium állami fontosságát, s ezért állami segedelemben nem hajlandó részesíteni, hanem azt ajánlja, hogy könnyebb fenntarthatásért négy osztályú gimnáziummá redukáltassék. Hogy a redukálás könnyebben menjen a miniszter másodszer is megint a gimnáziumot,³⁹ mert a hiányok csak részben pótolhattak, s nincs elég tanerő.⁴⁰ Az állapotok javítására ismét hatalmas erőfeszítés történik az 1887—8. isk. évben, amikor az internátust vaságyakkal rendezték be. A keresztúri gimnázium lefokozását tartalmazó miniszteri rendeletet az 1887 szeptember 5-én Dicsőszentmártonban tartott zsinaton jelentették be. A leépítésről akkor senki sem akart hallani, de még csak ki sem ejtették az omnózus reductio szót. Az egész zsinat megható jelét adta ra-

³⁷ L. Pirchala I. A magyarországi középiskolák rendje. I. 63 l.

³⁸ 15180—1885. sz. min. rendelet.

³⁹ 51317—1886. sz. min. rendelet.

⁴⁰ Értesítő 1886—7. évről 72 és 73 l.

jongó szeretetének a keresztsuri iskola iránt, s nyomban megindultak a megajánlások és ígéretetek az új tanári székre.⁴¹ A szebeni tankerületi igazgató véleménye is egyre javult az intézetről, s az egyházi főhatóság ismét állami segély kéressel fordult a minisztériumhoz a 6. tanári szék tárgyában, de elutasító választ kapott azzal a meghagyással, hogy vagy szüntesse be az V. osztályt, vagy állítsa be a hatodik tanárt.⁴² Az egyházi főhatóság most értekezlet tartását rendelte el Székelykeresztúron. Ezt 1890 május 31-én tartották meg Daniel Gábor egyházi főgondnok elnöklete alatt, aminek eredménye szép reményekre nyújtott kilátást, úgy, hogy Sándor János teljes reménnyel írja: „*Nem vész el már, ha eddig el nem vészett az iskola*“.⁴³ Ez az értekezlet kimondotta, hogy az V. osztály áldozatok árán is fentartandó, mert tisztán látta a VI-ik osztály ügyének elveszését, a továbbfejlesztés lehetetlenségét, ha az V. osztály megszűnik, sőt azt is érezte, hogy ha az iskola négy osztályúvá degredálódik vérszegénységben fog kimulni, egészen elsorvad.

Jobb jövő felé.

Ahol legnagyobb a szükség, ott van legközelebb az isteni gondviselés. Ez teljesül be sokat szenvedett, szegény iskolánk életében is az 1890. évben. Ebben az évben augusztus 30-án kelt egyik legnagyobb jóltevőnknek, boldog emlékü Derzsi Jánosnak végrendelete, aki a VI. osztály felállítására 10.000 frtot hagyományozott, ezen kívül tanulók segélyezésére hagyta a székelykereszturi iskolának közel 600 holdas pusztaszentmiklósi jószágát, az ahoz tartozó szentmargitai, mezőujfalusi és kerelősopatak községbeli részjószágokkal együtt. (Ez a birtok teljesen kisajátítódott). Derzsi János 1890 december 27-én elhunyt, s a hagyaték teljesen a keresztsuri iskolára szállott. Az 1890—91-ik iskolai évről kiadott értesítőben Sándor János igazgató már jelenti, hogy a VI. tanári szék betöltésére a pályázat ki van hirdetve, s a VI. osztály beállítására 10.000 frt. letéve. Aztán így ír: „Ez inté-

⁴¹ L. Értesítő 1887—8-ról 78 és 79 l.

⁴² L. Értesítő 1888—9-ről 88 l.

⁴³ L. Értesítő 1889—90. 74 l.

zet első száz éves élete ilyformán közeledik vége felé. Átmenendők vagyunk nemsokára a második századba. Átvisszük a létért való küzdelmet is. Vajha annyira megerősödjünk, hogy a netaláni viharokat kiállhassuk, s legyen az intézet az unitárizmusnak egy sziklavára, egy megostromolhatatlan erőssége; képezze ebben az erősséget ezután is az eziránt való érdeklődés, az unitárius búzgóság⁴⁴. Az 1891. évben egyébként is nagy fordulóponthoz érkezett a gimnázium, amennyiben a nagyszzebeni tankerületből a kolozsváriba osztották be. Az új beosztásban első hivatalos látogatója Dr. Finály Henrik egyetemi tanár, h. tankerületi főigazgató volt, aki erős kultúrérzékkel mindjárt meglátta és hangsúlyozta is az intézet nagy fontosságát és szép misszióra hivatottságát. A közhangulat is egyre kedvezőbbben nyilvánult meg az iskola továbbfejlesztése mellett, s az 1891-ik évi torockói zsinaton id. Daniel Gábor főgondnok megnyitó beszédében melegen propagálja a VI. osztály beállításának ügyét. Az anyagiak hiánya miatt megint elodázódott a kérdés.

1892-ben Kuncz Elek főigazgató kerül a kolozsvári tankerület élére. Első hivatalos látogatását 1893 április 21. és 22. napjain végezte ennél az iskolánál, s elfogulatlan erős kultúrérzékre valló megállapításaiban már első alkalommal a gimnázium barátjának, s a fejlesztés hívének mutatkozott.⁴⁵ Végre eljött az a kormány exponens, akinek az intézetről alkotott véleménye azzal biztatta a vezetőséget, hogy a kormány elfogult, s nem éppen jóindulatu álláspontját megfogja változtatni. Az egyházi főhatóság is örömmel vette a főigazgatói jegyzőkönyvben a hiányok konstatálása mellett a miniszteri biztosnak azon nyilatkozatát, hogy keresztúri iskolánk missziót teljesít, s ennél fogva fejlesztésre nagyon ajánlatos.⁴⁶

1893 szeptember 22-én meghal laborfalvi Berde Mózes, egyházunk fejedelmi jóltevője, aki tanulását a keresztúri gimnáziumban kezdte, s jóindulatát ez iskolával szemben korábban is éreztette, mert már 1890 szeptember havában 1000 frt. alapítványt tett a nagy könyvtár gyarapítására. Vég-

⁴⁴ L. Értesítő 1890—91. 81 l.

⁴⁵ L. Értesítő 1892—93-ról 93 l.

⁴⁶ L. igazg. jkv. 1893 május 15-ről 20. p.

rendeletében sem feledkezett meg róla, külön 100.000 frtot (mai értékben kb. 10 millió lej) hagyván a tanárok fizetésének fedezésére, nagybúni jószágának jövedelméből pedig a keresztúri iskolát illetőleg „50 jőerkölcsű, igazán szegény, jótanuló, a törvényeket tisztelő, unitárius tanuló részére naponként 3 jó, egészséges, tápláló kenyeret, vagy cipót“. (Ez a birtok is teljesen ki van sajátítva.) Sándor János igazgató mély meghatottsággal méltatja a nagy jóltevőt, s méltató szavait így végzi: „Ez iskola száz éven keresztül küzdött a létért, s a századik évében 100.000 frttal jöve segítségére, s ezzel együtt új erkölcsi erőt is ada ennek. Közszükséglet kívánja, parancsolja, ennek fenntartását. Ezt pecsételé meg alapítványával“.⁴⁷ A Főhatóság bizakodó hangulatban fordul ismét államsegélyért a miniszteriumhoz, annyival inkább, mert a miniszteri kiküldött által megállapított hiányok között ott volt a tornaterem szüksége is, amire egyházi főhatóság tervet is készítettett, csak éppen pénzt nem tudott adni. Közben 1894 november 29-én Dr. Klamarik János miniszteri tanácsos meglátogatva az iskolát, örömét fejezi ki afelett, hogy személyes tapasztalatokat is szerezhett, mert a tájékoztatások után más fogalma volt az intézetről.⁴⁸

Az állapotok javítására 1894 őszén egy bejáró intézeti szolgát alkalmaznak, addig t. i. minden szolgál teendő a tanulók végeztek. A szolgál állás szervezése fölöslegessé tette az u. n. fériálistaságot is, tehát ez évben beszüntették.⁴⁹ 1895 június havában meglátogatta az iskolát Berzeviczi Albert képviselőházi alelnök. Az állapotok javítására törekvés és az intézetünk iránt megnyílvánuló nagy érdeklődés ellenére, vagy talán éppen ez utóbbi következtében 1896-ban vagy-vagy elé állítódik az iskola. Vagy kifejlesztés, vagy redukció, de 5 osztályos nem lehet. Erre küldöttségek keresik fel a minisztert és miniszterelnököt, minek eredménye: *szép ígéretek, s a kérdésnek egyelőre függőben hagyása.* Sándor János a fájdalmas vergődés között ismét a gimnázium történeti

⁴⁷ Értesítő 1893—94-ről 5 l. Ez az első külön nyomtatott értesítője az iskolának, addig a kolozsvári és tordai iskolával együtt adták ki.

⁴⁸ L. ig. jkv. 1894-ről 46. p.

⁴⁹ A tanulók az intézet javainak őrizetére nyár folyamán itt tartózkodtak; ez a fériálistaság.

multjához fordul, s abból meríti reménységét. Csüggedést nem ismerő hittel és bátorsággal hirdeti, hogy aki ez intézet keletkezésének és fenntartásának történetét gondolkozva tanulmányozza, az nem kételkedhetik annak jövőjében és fejlődésében.⁵⁰

Ha lassan is, de már biztosan haladt előre a kifejlődés ügye. A közokt. miniszterium 1896-ban még nehézségeket támaszt ugyan a keresztúri gimnázium tanárainak az országos tanári nyugdíjintézetbe felvétele tekintetében, mert az intézet fennállását anyagilag nem látja biztosítva, de a fenntartó főhatóság újabb kérése, melyhez az intézet vagyoni állapotáról szóló kimutatás is csatolva volt, jobb belátásra bírta a minisztert. Az eredmény az lett, hogy a tanárokat még abban az évben felvették az országos nyugdíjintézetbe.⁵¹ Amilyen lehangoltságot okozott az elutasítás, éppen olyan megnyugvást keltett a felvétel, mert ha a tanárok anyagi helyzete gyenge és bizonytalan volt is, legalább a nyugalom éveiben a megélhetés biztosítva volt. Megpróbálták ugyan ismételtén fizetésük méltányosabb elrendezését, de az 1897. évi főtanács, bár a tanári fizetés javítása tárgyában beadott kérelmet méltánylandónak találta, de a fizetésemelést a költségvetésbe — tekintettel a pénzügyi helyzetre — nem illesztette be.⁵²

Végre meglett az eredménye Kuncz Elek főigazgató jóindulatú támogatásának. Sikerült meggyőznie a minisztert a keresztúri gimnázium állami fontosságáról, s ha egyelőre soványan is, megjött az első rendkívüli államsegély 1898-ban és pedig a tanári fizetések pótlására. A következő év szeptember 1-től kezdődőleg a Berde Mózsza alapítványa lehetővé tette, hogy a tanári fizetések odaemeltessenek, hogy egy 28, 29, sőt 33 évi szolgálattal bíró tanár az állami és más felekezeti kezdő tanár fizetését kapja.⁵³

Kuncz Elek főigazgató örömmel veszi tudomásul, hogy az iskola állami támogatása megindult, s szíve szerint

⁵⁰ Sándor János: A VI. gimn. osztály kérdése. 1896—7. isk. évi Értesítő 7 l.

⁵¹ L. Igazg. jkv. 1896—7-ről 3 és 74 p.

⁵² L. Igazg. jkv. 1898 június. 56. p.

⁵³ L. Értesítő 1899—900-ról. 55 l.

óhajtja az intézet fejlődését. Lelkes támogatója volt annak, hogy az állam segítségünkre jöjjön. A minisztérium most már hajlandóságot is mutat erre, de az államsegély szerződésileg csak főgimnázium részére volt biztosítható.⁵⁴

Sándor János a teljes bizakodás és reménység hangján szól: „Részemről minden aggodalom nélkül belemennék az ügynek ilyenképpen való megoldásába, s kész volnék elvállalni a felelősséget az egyházat érhető ezen veszedelemért, melyet némelyek abban látni vélnek.“ „*A kor, a hely, az unitárius népjog* fogja ezt kívánni és ha a dolog Istentől van, létesülni fog.“ Egyelőre még nagy akadályok állottak a teljes kifejlődés útjában, de az elkövetkezett események Sándor Jánost igazolták.

A tanári fizetések elfogadható rendezésére 1901-ben került sor, amikor az egyh. főhatóság úgy intézkedett, hogy tekintettel a szolgálati évekre a keresztúri gimn. tanárai közül 3-nak 3200 koronában, 2-nek 2400 koronában állapította meg az évi fizetését, a korpótlékot pedig 200 koronában. Ezt a rendkívüli államsegélynek fokozatos emelése tette lehetővé. Az iskola segélyezésének és a fejlesztés ügyének Kuncz Elek főigazgató olyan hathatós támogatója volt, hogy Sándor János joggal állapíthatta meg róla, *hogy jobb barátot nála az intézetre nézve tán még az unitáriusok közül sem kaphattunk volna.* Minden látogatása alkalmával hangoztatta az iskola missziói fontosságát, s egyre fokozottabb melegséggel ajánlotta a fenntartó hatóság és a közokt. kormány figyelmébe.

Az államsegély felhasználásával 1903-ban újabb fizetésrendezés vált lehetővé, amely már kb. elérte az állami színvonalat.

Az osztályok számának szaporítása először 1845-ben vetődött fel a homoródalmási zsinaton, tehát közel hatvan évi küzdelembe került a megvalósítás.⁵⁵ 1861-ben az udvarhelyi alpapi szék tesz indítványt a VI. osztály beállítására. Az E. K. Tanács anyagiak hiányában nem tehet ugyan eleget az indítványnak, de elismeri, hogy az osztályok számának egygyel szaporítása indokolt. Sándor János a VI. osztály kér-

⁵⁴ U. o. 56 l.

⁵⁵ A VI. osztály 1904—905. isk. évben nyílt meg.

désével foglalkozván Emersonnak eme sorait idézi: „Minden igaz eszme, mint a folyam, maga vájja és szélesíti ki a saját medrét. Szerez magának fogékony sziveket, azokat benső táplálékkal látja el, megteremti terjeszkedésének alkalmait és harci fegyvereit s apostolokat biztosít magának, akik azt diadalra juttatják“.⁵⁶ 1877-ben a gimn. igazgatósága kéri a VI. oszt. beállítását. A kérdés állandóan felszínen volt, kedvezőtlen időkben csak szunnyadt, de el nem aludt soha. Sándor János éberem örködött annak felszínen tartása felett.

Az eszme testet ölt.

Az egyh. főtanács 99—1902. sz. határozata alapján immár megvalósulásra érik a VI. o. beállításának ügye. Ezzel kapcsolatban fejlődik az építkezés kérdése is. Az igazgatóság javaslatot tesz a Maeszkási-féle teleknek, s a rajta lévő székelyegyleti Takarékpénztár épületének (ma járásbiróság) megvásárlására, de a E. K. Tanács nem fogadja el. Egy Kolozsváron tartott értekezés után a főhatóság határozatilag kimondotta, hogy a gimn. jelenlegi épülete (mai internátus) mellett történjék vásárlás a telek meg bővítésére. Ekkor vásárolták meg a játékkeret egyes birtokosoktól, amelynek területe a kert végében lévő szántóval 2 hold és 680 négyszögöl. Az egyh. főhatóság az új épület tervét a régi iskolának mint szárnyépületnek, belekombinálásával el is készítette. Hibája az volt, hogy csak 6 osztályra volt szánva, már pedig az állam követelte a szerződéskötéshez a 8 osztályúvá kifejlesztésének legalább elvi kijelentését. Az előbb említett főtanácsi határozat alapján a K. Tanács már 1903 szeptember 1-én szándékozott beállítani a VI. osztályt, s felhívta az igazgatóságot megfelelő javaslattételre. Az igazgatóság addig is, amíg az állammal a segélyezésre vonatkozó szerződés megköthető lesz és az építkezés megtörténik, javasolta, hogy a régi igazgatói lakást (ma konviktus) alakítsák át bennlakássá, az igazgató költözzék át az új tanári szállásba s az internátusi szobák közül egy rendeztessék be tanteremnek.

A személyi és dologi kiadásokat illetőleg is megtette az

⁵⁶ Sándor János: A VI. gimn. osztály kérdése. Értesítő 1896—7. 4 l.

igazgatóság a maga javaslatát, úgy, hogy az államsegélyre vonatkozó szerződés megkötése a számítások alapján kérhető volt. Az E. K. T. 1903 elején be is nyújtotta a miniszterhez ez iránt a kérést, de a zürzavaros politikai viszonyok mellett az elintézés annyira késett, hogy a VI. oszt. beállítása 1903 szeptember 1-én nem történhetett meg. Az igazgatóság még ebben az évben, s 1904 tavaszán újra megsürgette az 1902. évi főtanács 99. sz. határozatának végrehajtását. Ennek az eredménye az lett, hogy a *K. Tanács 432. sz. a. kimondotta a VI. osztálynak 1904 szeptember 1-én leendő beállítását*, s elrendelte két új tanári széknek betöltését. Egyebekben is megtörtént minden intézkedés, úgy, hogy Sándor János igazgató az 1903—4. isk. év bezárása alkalmával már hirdethette az örömhirt.

A VI. osztályt 1904 szeptember 1-én ünnepélyesen nyitották meg a templomban. Az ünnepélyen jelen volt Ferencz József püspök és a kolozsvári kollégium képviselőjében Dr. Nyiredy Géza tanár. Az intézet minden igaz barátjának nagy volt az öröme, de mégis legnagyobb a Sándor Jánosé volt, hiszen ő egy élet küzdelmének eredményét, diadalát ünnepelte. Ő ezzel missziójának betöltését, végét is látta. Megnyitó beszédében a jövő iránti teljes reménnyel eltelve, de rezignáltan alkalmazza magára vonatkoztatva Tompa Uj Simeon c. költeményét és így kiált fel: „Mit várhatok még életemtől?” Feleletet ebben talál: „Semmit, semmit... csak egy napot.” Ezt a napot, a VI. oszt. megnyitásának napját várta, hiszen ezért küzdött évtizedeken át *szóval, tettel, de főképpen a sajtó terén tollal*.⁵⁷ Szeretné megállítani élete napját, mint Jozsué, hogy gyönyörködhessék a sikerben.⁵⁸ Aztán látnoki szemmel tekint a jövőbe és látja a teljes kifejlődést. Igazgatósága utolsó évében 1907-ben még ő vette át közokt. miniszterium 2544. sz. leíratát, melyben kijelenti a miniszter, hogy a székelykeresztúri unitárius-gimnázium államsegélyének szerződésileg biztosítására elégséges a gimnázium 8 osztályúvá fejlesztésének elvi kijelentése. Sándor

⁵⁷ L. 1904—5. isk. évi Értesítő 10—16 l.

⁵⁸ Sándor J. irodalmi munkásságáról l. Szentmártoni Kálmán: Sándor János. K. Mv. XLVI. 159 l. Itt csak legnagyobb művét említjük meg: „A székelykeresztúri unitárius gimnázium történelme” 1896. 313 l.

János nagy megnyugvással írja: „A közel jövőben már látszik, vagyis látható a kifejlesztett intézet képe. Ahoz az út is eléggé meg van egyengetve. S hogy oda is fog jutni vallásfelekezetünk, azt nemcsak hiszem, de már tudom is.⁵⁹ És ezzel Sándor János küldetése betelt, a vezér csatát nyert. Nyugodt lélekkel mondhatta: Uram bocsásd el immár a te szolgádat! 1907 szeptember 1-én nyugalomba, jól megérdemelt nyugalomba vonult. De a nyugalmat nem sokáig élvezte. Az a nagy lélek, *amelynek számára eddig hidat épített a hit, a halál örvénye felett megroppant.* Valami titkos féreg foga kezdte emészteni, míg végre a kétségbeesés 1909 június 30-án ama végzetes cselekedet elkövetésére kényszerítette.⁶⁰

A gimnázium további története már nem tartozik ezen dolgozat keretébe. Hogy mit köszönhet az iskola Sándor Jánosnak, azt annak a közel 40 évi szolgálatnak a története mutatja, amit benne és érette dolgozva eltöltött. Az Ő hagyatéka nem földi javakból áll,⁶¹ hanem azon lelki és szellemi kincsekben van letéve, amiket tanítványai és az intézet örökölték tőle: *az igaz és jó embertől, a kötelességét hiven teljesítő tanártól és igazgatótól*, aki valódi örömet és boldogságot egyedül a munkában és kötelességteljesítésben talált; *a rettenthetetlen harcostól*, aki az igaz ügyért, a hástya fokán állva, küzdött ereje fogytáig; *a diadalmas vezértől*, aki nek tartós sikert, s végül győzelmet az önzetlen becsületesség biztosított.

Diadalra juttatni csak olyan ügyet lehet, amibe az ember hinni is tud. Sándor János rendületlenül hitt a kereszt-

⁵⁹ Értesítő 1906—7-ről 88 l.

⁶⁰ Saját maga vetett véget életének a kolozsvári elmeógyógyintézetben.

⁶¹ Az Ő igazgatósága idején tett alapítványok, melyek közül nem egynek tétele az Ő nevéhez és közreműködéséhez is fűződik, a következők:

1. A Botta Györgyné-, Konecz Klára-alap ugyan 1869-ben tétetett, de az általános örökös Konecsag Elek 1881-ben fizette be és pedig 400 frtot s hátrálékos hamat címen 140 frt 60 krt.

2. Bedő Sándor II. alapítványa 1885-ben 1000 frt.

3. Br. Orbán Balázs alapítványa 1876—77-ben folyóvá tétetett s 1885-ben befizettetett. 1890-ben kelt harmadik végrendelete, mellyel 4000 frtot hagyott a keresztúri gimnáziumnak.

4. Sándor Jolán alap. Maga Sándor János és neje Kiss Néria tette 1877-ben elhalt Jolán nevű lányuk emlékére: 50 frt.

túri gimnázium szép kultúrhivatásában, s ez a hit erőt adott lelkének arra, hogy ha el isfáradva, de soha nem csüggedve, ki ne ejtse a lobogót kezéből. A mult megbecsülése mellett barátja volt a helyes újításoknak. Ő maga is munkása volt sok haladásnak, haladást jelentő intézkedésnek. A mult érényeit abban látta, hogy akkor az emberek *alaposabbak, fárdhatatlanabbak voltak a munkában; szilárdabbak az erkölcsben; kitünőbbek a tisztességben és szerénységben; a nagyok, az érdemesek iránt figyelmesebbek.*⁶² Ő követte is ezen érényekben a mult példáit. Nem várta az elismerést *az érdemekkel szemben,*⁶³ került az ünnepeletetést, de mégis bizonyára jól esett lelkének az a bensőséges, őszinte ünneplés, amelyben 1902 dec. 10-én részesült a tanári kar és ifjúság részéről tanárságának 30 és igazgatóságának 25 éves fordulója alkalmából. A tanárnak, a kultúra munkásainak ritkán jár ki az elismerés. Sándor János érdemei előtt ma is hódolattal kell meghajtani fejünket. Nemes veretű egyénisége példaként áll előttünk és mindnyájunkat arra figyelmeztet, hogy székely népünket szeretni, annak művelődését önzetlennül, odaadással szolgálni, soha meg ne szünjünk; az iskolát, melynek haladásáért fejlődéséért évtizedeken át pihenés nélkül küzdött, leromlani, megsemmisülni ne engedjük.

Ínmár 22-ik éve pihennek drága hamvai a keresztúri temetőben, de nem lenne zavartalan pihenésük, ha hozzá méltatlan epigonok módjára eserben hagynók a tőle átvett diadalmi zászlót. Pedig a zászlót letörés fenyegeti! Az a pél-

5. Gr. Haller József kórház-alap 1879-ben 200 frt.

6. Oroszhegyi Jánosi József-alap 1885-ben 150 frt.

7. Marosi Gergely síremlékére gyűlt pénzből megmaradt 38 37 kr., mely Marosi Gergely nevét viselő alap.

8. Kriza János-alap 1882-ben 30 frt. (Koszorú megváltás).

9. Filep Zoltán-alap 1888-ban 100 frt.

10. Derzsi János nagy alapítványa 1890-ben. Mai értéke kb. 8 millió lej.

11. Szabó Mihály és neje Gothárd Mária-alap, melyet homoródalmási Szabó Mózes tett: 1000frt. Rokonok segélyezésére szolgál, nincs iskolához kötve.

12. Schuster Lajos alapítványa 1892-ben 2500 frt. E. K. Tanács „Schuster Lajos VI. tanári szék-alapítványa“ címen kezelte.

13. Pap János-alap 1892-ben (koszorúmegváltás) 68 frt. 67 kr.

⁶² Értesítő 1899—90. 52 l.

⁶³ Az 1899. évi zsinati főtanács az E. K. Tanács tagjává választotta.

dátlan eset történt meg egyházunk és iskolánk történetében, hogy az 1930. évi főtanácsi gyűlés 19. sz. a. hozott határozatával a keresztúri főgimnázium lefokozását és pd. 3 osztályúvá lefokozását mondotta ki.

Szent László magyar királyról tartja a legenda, hogy országát sírjából kikelve mentette meg egyszer a tatárok pusztításától. Mintha Sándor János legendás alakja is kikelt volna most sírjából, s úgy jött volna segítségül. Valami csodás varázslat szállta meg az elítélt iskola megmentéséért küzdő tábort is. Igen! az Ő lelke, az Ő szelleme jelent meg, az él itt közöttünk, egy küzdelmes, de fölemelő multnak tolmácsaként, amelynek tanulsága az, hogy *ennek az iskolának dolga Istentől van s ezért nem veszhet el.* Ugy legyen!

Igen! az Ő szellemvilágánál látjuk ma is, hogy *ennek az iskolának költségvetése a szivekig ér!*⁶⁴ Kiapadhatatlan forrás ez, melynek éltetője fölötte áll a gyarló emberi akarat: *ez maga a gondviselés!* A szivek összedobbanása egy szent akarásban: *maga az élet!* Vajjon merné-e kioltani valaki ezt az örök fényt, melynek Te vagy birtokosa édes székely népem? Légy mindenha őrállója, megtartója szent örökségednek, hogy az elődökhöz méltónak bizonyulj. Ugy legyen!

Neked pedig gimnáziumunk jóltevője, örökké becsült Sándor Jánosunk! hálás szívvel hozzuk ma a kegyelet adó-

14. Szöcs Márton-alap 1893-ban 100 frt.

15. Berde Mózsza fejedelmi hagyomány. Végrendelete 1888 szeptember 10-én kelt, melyben a keresztúri gimnáziumnak 100.000 frt. hagyott tanári fizetésekre és 50 tanulónak napjában háromszor kenyeret, vagy cipót a bűni jószág jövedelméből.

16. Rafaj Károly alapítványa 1894-ben. Feljegyzései szerint még életében adott segélyezésre 5348 frt. Végrendeletében általános örökösévé az unitárius vallásközönséget tette. Ezen végrendelet létrejöttében nagy része volt Sándor Jánosnak.

17. Gvidó Béla és neje elhunyt Erzsike nevű kisleányuk emlékére 1900-ban 100 koronás alapítványt tettek, amelyet Hadházi Sándor és neje 1901-ben 20 koronával gyarapított.

18. Elekes József 20 drb 50—50 frt. névértékű udvarhelymegei takp. részvényét kétharmad részben a keresztúri gimnáziumra hagyta 1897-ben tanulók jutalmazására.

19. Ha nem is alapítvánnyal, de gyakori és gazdag könyvajándékaival az intézet jóltevői között foglal helyet az 1897-ben elhunyt Jakab Elek orsz. levéltáros és jeles történetíró. 1876-ban

⁶⁴ L. Sándor J.: A székelykeresztúri középtanoda felekezeti és nemzeti fontossága. K. Mv. XXIII. 25 l.

ját. Köszönjük, hogy megtanítottál hinni és remélni. Köszönjük, hogy *a Te nemes lelked régi fényénél gyujthatánk új szövétneket!* Ime, mint egykor Te, mi is hirdethetünk nagy örömet, mely az egész székely népnek öröme leszen. Ne aggódjál! A Te néped megmenti és megtartja a Te iskoládat. Hála ezért életrehívó szellemednek és hála érte a Te népednek!

Bezáró beszéd.

Mondotta: **Pap Zsigmond** egyh.-köri jegyző.

Mélyen tisztelt Közönség!

Váratlanul, szinte meglepetésszerűen ért a megbizatas, hogy egyházkörünk esperese helyett a mai kegyeletes, hála-ünnepélyt bezárjam.

Készséggel engedtem a megtisztelő felszóiításnak, mert mint a gimnázium egykori tanulója a Sándor János igazgató védőszárnyai alatt tanultam, kit mint tanuló, mindig félve tiszteltem s hogy kikerültem az életbe, azóta emlékezetét kegyelettel áldom.

Sándor Jánosnak, mint a gimnázium jóltevőjének emlékezetét újítottuk fel ez ünnepélyes alkalommal a hála és kegyelet érzelmei között. Az emlékezés szárnyain visszashállott lelkünk a multba, hogy az Ő nemes példáját újra elénk varázsolván, erőt, bátorságot merítsünk a jelen és jövő küzdelmeire.

Ha azt az időt, melyben néhai jóltevőnk a gimnáziumnak igazgatója volt, összehasonlítjuk mai helyzetünkkel —

csaknem potom áron adta el az iskolának nagybecsű könyvtárát. Egész életén át 2180 drb könyvet ajándékozott könyvtárunknak. Ő adta az „Aranykönyvet“ is.

20. László József-alap 1902-ben 100 kor. téve a helybeli Népbank által.

21. Gombos Erzsébet-alap b. e. Gombos Sámuel tanár és neje tették 1907-ben. 300 kor. s még abban az évben 400koronára egészítették ki.

22. Benczádi Gergely-alap (koszorúmegváltás) 1907-ben 260 kor.

23. Bedő Dénes konviktusi-alap 100 kor. 1907-ben. 1904-ben 500 kor.

24. Székelykeresztúri Önszegélyző Népbank Kirándulási-alap 1904-ben 500 korona.